

Veaceslav FILIMON
Lector superior universitar
Universitatea de Stat din Moldova
Chișinău, Republica Moldova

Aspecte ale traducerii experimentului modernist in operele lui James Joyce

Rezumat: Studiul reprezintă o incursiune asupra unor aspecte teoretice ale traducerii operei lui James Joyce din perspectiva traductologică și comparatistă. Sunt luate în discuție aspectele receptării textului literar la nivelul traducerilor literare, prin actualizare principalelor direcții în domeniu începând cu mijlocul secolului al XX-lea. Sunt enumerați factorii ce afectează traducerea și receptarea unui text literar într-o altă cultură. De asemenea sunt enumerate și condițiile de conjunctură a traducerilor literare din România postbelică care au afectat modurile de traducere ale operelor lui Joyce pe paginile reviste *Secolul XX*. Studiul semnalează prezența unor inexactități de ordin stilistic și semantic, și procedeele de evitare ale acestora în traducerile care au fost facute mai târziu după Revoluția din 1989.

Cuvinte-cheie: traducere, untranslatables, text-sursă, receptare literară, receptare critică, polisistem, text literar, veridicitate, comparatism, modernism, experiment

Abstract: This study represents an overview of the theoretical aspects of the literary translation of the works of James Joyce from a comparative and translation theory perspective. The research takes into discussion the major aspects of the reception of a literary text at the level of literary translation through the actualization of the main tendencies in this field beginning with the middle of the 20th century. A list of factors are given which affect the translation and the reception of a literary text in a different culture, together with the distinguishing of the conjuncture conditions of the literary

translations in postwar Romania which challenged the process of the translation of the novels of James Joyce on the pages of the magazine *Secolul XX*. The study records the presence of numerous stylistic and semantic inexact translations and the devices using in their overcoming used by the translators after the Revolution in 1989.

Keywords: translation, untranslatables, source-text, literary reception, critical reception, polisystem, literary text, veridicity, comparative literature, modernism, experiment

Orice încercare de o traducere literară reușită nu poate fi extrasă dintr-un context larg al receptării operei literare de o altă cultură. În acest aspect traducerea operelor scriitorului modernist irlandez James Joyce este imposibilă fără o plasare bine conturată în tradiția traducerilor textelor literaturii experimentale europene de la începutul secolului al XX-lea. Luând în considerație valorificarea capodoperelor literare engleze, traducerile în limba română a operelor lui James Joyce s-au consolidat în jurul unor personalități de vază în domeniul traducerilor din România cum ar fi Mircea Ivanescu, Frida Papadache etc. În cele mai multe cazuri traducerea unui text experimental, neapărat se va transforma în “experimentul traducerii unui experiment”, ce poate avea o argumentare teoretică doar dacă aplicăm metodele comparatismului literar, mai cu seamă teoriile receptării unui text literar la nivelul traducerilor.

Studierea receptării la nivelul traducerilor impune cercetătorului un șir de exigențe. Comparatistul, spre deosebire de alți specialiști care se ocupă de traduceri (lingviști, istorici literari, profesori de traducere etc.) va aborda problema dintr-o perspectivă mai largă și numai decât din interiorul literaturii receptoare. Traducerile se studiază, de obicei, în raport cu originalul lor, pe comparatist însă nu-l va interesa numai criteriul fidelității traducerii, pentru că într-un studiu comparatist la nivelul traducerilor intervin mulți alți factori, prin care se caracterizează literatura receptoare, cum ar fi: stadiul ei de dezvoltare, nivelul publicului cititor, conștientizarea actului traducerii de către traducător, utilitatea traducerii pentru dezvoltarea literaturii receptoare. Comparatistul Y. Chevrel atenționează că în comparatism contează nu atât operația și calitatea traducerii, cât “realitatea textului tradus”, adică funcționalitatea lui, iar A. Lefevère menționează că specificul traducerii literare nu trebuie căutat la nivelul produsului, ci, dimpotrivă, în maniera de funcționare a produsului, a traducerii în literatura și cultura

receptoare”. Mai ales când este vorba despre opera fundamentale, de valoare universală. Comparatistul care studiază traducerile va trebui să dea răspuns sau să încerce să răspundă la asemenea întrebări: când, cine, de ce și în ce împrejurări a tradus o operă, dar îndeosebi ce loc îi revine operei traduse în cadrul altui sistem literar, ce funcții are ea în acest sistem, ce modificări a genera și cum a contribuit la modelarea literaturii receptoare. Astfel, P. Chavy a studiat traducerile în limba franceză din ajunul Renașterii, evidențiind zece funcții principale ale unui text tradus în altă limbă, funcții ce vizează direct fenomenul receptării și sistemul literaturii receptoare: informativă, lingvistică, stilistică, literară, recuperativă, importatoare, selectivă, patriotică, democratică și asociativă. Nu se exclud și alte funcții ale unui text transferat prin traducere în cadrul altui sistem literar, în care el capătă funcții diferite de cele pe care le avea în sistemul literar de origine.

S-a putut observa, de exemplu, că aproape toate istoriile literaturilor naționale conțin, în compartimentele referitoare la perioada veche, și capitole despre traducerile realizate în perioada respectivă, iar în compartimentele dedicate literaturii modern și contemporane aceste capitole lipsesc sau sunt mai puține. Acest lucru se întâmplă nu pentru că ar conta fenomenul traducerilor ca atare, ci pentru că traducerile au jucat un rol important în dezvoltarea acestor literatură naționale. I. Even-Zohar, cu numele căruia se asociază teoria polisitemului, din a cărei perspectivă s-a interesat și de problema traducerilor, a evidențiat și a supus analizei două funcții principale ale literaturii traduse: una primară, de natură inovatoare, și alta secundară, de natură conservatoare. Un adept al lui Even-Zohar, J. Lambert, de asemenea interesat de traduceri, preciza că traducerile de cele mai multe ori au o funcție conservatoare, înscriindu-se mai ușor în tradiția literaturii receptoare, consolidând anumite tendințe în dezvoltarea acesteia, și mai rar au funcție inovatoare, contribuind la stimularea unor inovații în literatura receptoare. Referindu-se la corelația dintre traduceri și limba literară, B. Reizov (*История и теория литературы* 289-290] sublinia că “limba traducerilor ‘îmbătrânește’ mai repede”, astfel explicându-se apariția unor traduceri noi ale acelorași opera într-o literatură receptoare. M. Kogălniceanu afirmase că “traducțiile nu fac o literatură”, dar el era conștient că acestea trebuiau să fie de valoare, stimulând creația originală, și nu ucigând duhul național, însușirea cea mai de preț a unei literaturi. Merită reținute și cuvintele lui L. Donici despre aceea că “traducerile autorilor străini îmbogățesc literatura și calitativ, și cantitativ”, dar și exigențele avansate față de traducător: acesta trebuie să traducă din original, să aibă

simț artistic, să redea textul integral, să selecteze din creația scriitorului tradus ceea ce este mai valoros.

Printre alte lucruri pe care trebuie să le ia în vedere un comparatist interesat de traduceri am putea aminti ceea ce francezii numesc “discours d’accompagnement”, iar P. Cornea – “discurs de escortă”: prefața la traducere sau cuvântul înainte, postfața, notele și comentariile, alte date precum limba din care s-a tradus, numele traducătorului, tirajul, toate împreună alcătuind o întreagă concepție despre literatură și despre viața literară, stimulând receptarea adecvată a operei traduse și înlesnind integrarea ei într-un alt spațiu cultural. Diverse sunt și modalitățile de introducere a unei opere traduse într-un nou sistem literar: introducerea operei într-o colecție (de exemplu *Clasicii literaturii universale*, *Biblioteca pentru toți*, *Maeștri ai prozei contemporane* ș.a.) sau într-o listă de lecturi obligatorii în universități, faptul că autorului i s-a decernat un premiu important (Nobel, Cervantes, Național sau Internațional etc.), că selecția traducerii depinde de conjunctura politică etc. Stabilirea gradului de integrare a operei traduse în literatura receptoare, caracterizarea intermediarului, dacă traducerea nu s-a făcut direct din original, calitatea discursului critic sau de meditație (recenziile, articolele, eventual discuțiile sau polemicile pe marginea traducerii unei opere), publicate în țara receptoare, sunt alte aspecte pe care un comparatist nu le poate eluda. Tot unor comparațiști le-ar sta mai bine în calitate de alcătuitori ai unor bibliografii a operelor străine traduse într-o țară. Astfel, comparatistul va lua în seamă atât un șir de factori literari, cât și un altul de factori extraliterari.

Receptarea la nivelul traducerilor a operelor lui Joyce în România, spre deosebire de Rusia, a fost mai modestă în perioada interbelică și a început a fi mai sistematică doar terminarea celui de-al doilea război mondial. Dintre primele încercări de a traduce textele lui Joyce în limba română sunt cunoscute cele publicate în revista *Adevărul literar și artistic* în 1930. Una dintre acestea a fost din ciclul *Oameni din Dublin* și anume povestirea *Eveline* în redacția unui tălmăcitor anonim sub pseudonimul A, care patru ani mai târziu, în 1934, apărea în aceeași revistă, tradusă de data aceasta de un altcineva, subsemnat cu pseudonimul M. În revista menționată a fost publicat și un fragment din *Ulise* în traducerea lui Al. Philippide. O altă traducere în limba română din romanul *Ulise* a fost publicată în revista *Hasmonaea* în 1930, traducerea acestui fragment fiind realizată de I. Holzman. Nu știm exact dacă aceste traduceri au fost făcute din limba engleză sau traducătorii au recurs la vreun intermediar, de exemplu, în

versiunea franceză. Știm doar că direct din engleză a fost tradusă povestirea *Eveline*, publicată în 1934.

În 1922, când a fost publicat pentru prima dată romanul *Ulise*, România nu avea un Ezra Pound sau un T. S. Eliot care ar fi promovat romanul ca pe o operă a unui geniu al secolului al XX-lea. Romancierii români aveau o închipuire mai puțin clară despre experimentarea formei românești în literatura engleză, preferând adaptarea unor noi forme românești pe care le oferea literatura franceză. Majoritatea scriitorilor aveau cunoștințe minime de limbă engleză pentru a citi romanele lui Joyce în original. Astfel, lipsa traducerilor în limba română din textele joyceene avea să ducă uneori la vehicularea unor opinii greșite, preluate din recenziile publicate în limbă franceză.

După războiul al doilea mondial a urmat o perioadă de aproape două decenii, în care nu s-au publicat traduceri în limba română din opera lui James Joyce. Faptul este explicabil, dacă avem în vedere situația în care s-a aflat literatura română în anii totalitarismului postbelic, aspect studiat ulterior în mai multe lucrări, dintre care se evidențiază volumele publicate de Ana Selejan. Politica proletcultistă promovată în domeniul literaturii originale s-a extins și asupra traducerilor din literatura străină, preferându-se traducerea operelor unor autori considerați progresiști și revoluționari. Situația se schimbă, mai ales începând cu dezghețul ideologic de după 1960, când mulți dintre autorii străini, mai cu seamă cei moderniști, care erau sub interdicție, vor fi traduși și publicați. În mod paradoxal, cititorul român de rând descoperea modernismul într-un timp când postmoderniștii din Occident începeau a pune la îndoială valabilitatea experimentală a acestuia. În acest context, contribuția revistei *Secolul XX*, cea mai cunoscută revistă a Uniunii Scriitorilor din România, la receptarea românească a literaturii universale contemporane a fost una remarcabilă atât din punctul de vedere al selectării autorilor și operelor traduse, cât și din cel al nivelului artistic al materialelor publicate, la care se mai poate adăuga și faptul că revista avea format de carte, era tipărită pe hârtie de calitate, iar materialul prezentat era însoțit de ilustrații preluate din arta contemporană. Nu poate fi subestimat nici meritul revistei *Secolul XX* în promovarea operei lui James Joyce în spațiul cultural românesc.

Astfel, timp de douăzeci de ani, între anii 1965 și 1984, mai mulți traducători au oferit cititorului român traduceri din proza scurtă și din poezia lui Joyce, dar și unele fragmente sau capitole din romanul *Ulise*. Marea majoritate a acestor traduceri au apărut pe paginile revistei *Secolul*

XX. Spre deosebire de alte reviste literare, care au publicat, de exemplu, romanul *Ulise* în formă serializată, în secțiuni lunare, cum ar fi revista pariziană *The Little Review* (între anii 1922-1924), sau, mai târziu, revista sovietică *Inostrannaia literatura* (în cele 12 numere din anul 1989), în *Secolul XX* au apărut în versiune românească doar câteva capitole din celebrul roman, printre traducători figurând Gelu Naum și Simona Drăghici, Mircea Ivănescu și Andrei Ion Deleanu. Dintre aceștia, doar Mircea Ivănescu avea să ofere în volum, în 1984, traducerea integrală a lui *Ulise*.

În 1965 numărul aniversar al revistei *Secolul XX* publică cinci povestiri din ciclul *Oameni din Dublin* în traducerea Friedei Papadache. Un an mai târziu, publicarea traducerii integrale a ciclului va deveni prima operă a lui Joyce pusă la dispoziția cititorului român. În mare parte, traducerea Friedei Papadache a fost apreciată ca una veridică în reproducerea atmosferei melancolice din povestirea *Cei morți*, a finalului vibrant din *Arabia* și a etapelor deprimărilor psihologice din *Evelina*. Totuși, au fost semnalate unele inexactități de ordin stilistic și semantic. Majoritatea frazelor figurative au fost sacrificate în favoarea unor descrieri explicative, iar ambiguitatea sugestivă a unor pasaje, expuse sub forma unui discurs indirect, a fost substituită prin narațiuni psihologizate ale unui discurs direct, pe care Joyce le evita sistematic în *Oameni din Dublin*. În traducerea sa, Frida Papadache și-a permis omiterea unor propoziții întregi și comasarea mai multor structuri sintactice. În povestirea *Cei morți* jocul de cuvinte al domnului Browne despre culoarea brună a pielii sale este suprimat și înlocuit cu un calambur care schimbă semnificația cuvântului “brown” (brun, cafeniu). Majoritatea intervențiilor în textura povestirilor se datora nu atât abilităților pe care le poseda Frida Papadache ca traducătoare, cât “filosofiei traducerii”, pe care majoritatea traducerilor în română o demonstrează. Traducătorii din anii ‘60-‘70 aveau o predilecție pentru “cuvinte poetizate” și fraze expresive, care parcă păreau intimidată de minimalismul stilistic. Repetițiile, indiferent de funcția lor contextuală, au fost substituite cu șiruri de sinonime pentru a ornamenta textul și a demonstra dexteritatea traducătorului. În doar patru pagini din povestirea “Grația divină” cuvântul invariabil *verbum dicendi* “said” (a spus) a fost tradus prin “a afirmat”, “a făcut”, “a replicat”, “a confirmat”. Aceste intervenții injectau o expresivitate inutilă în narațiunile în care monotonia repetiției verbului “a spus” era intenționată pentru a atinge o anumită vivacitate a dialogului.

Fiind prima operă a lui Joyce tradusă în limba română, publicată în 1966 la Editura pentru Literatură (reeditată în 1995 la RAO), calitatea

traducerii Fridei Papadache a fost meticolos cercetată de traducătorii ulteriori ai romanelor lui Joyce. S-au observat unele lacune și inexactități, precum și unele stilizări care în contextul istoric al epocii pot fi justificate. Au devenit legendare încercările traducătoarei de a “naturaliza” termenii exotici, fapt ce a făcut mai fluent textul, dar l-a depozat de culoarea locală și de specificul național. Pentru a facilita lectura textului de către cititorul român, Frida Papadache completează traducerea cu numeroase note de subsol, în care integrează informații suplimentare despre realitățile anglo-irlandeze. Reproducerea atmosferei unor situații și momente de criză pare a fi uimitoare, dar aceasta este realizată prin sacrificarea unor detalii triviale devenite de nerecunoscut. În episodul “Surorile”, “*cream crackers*” (biscuiții) au devenit “*pesmeți*” (*Oameni din Dublin* (1995) 13), iar “*empty fireplace*” (șemineul pustiu) devine “*soba fără foc*” (*Ibid.*). În povestirea *O întâlnire*, “*currant buns*” (brioșe cu coacăză) a fost tradus prin “*cornuri mari cu stafide*” (*Ibid.* 21), în *Grația divină* traducătoarea forțează acele ceasornicului să se miște cu o oră înapoi, în *Arabia*, “a ballad about the troubles in our native land” (o baladă despre necazurile țării noastre) devine “o baladă despre vitejiile țării noastre” (*Ibid.* 29). Unele dintre schimbări sugerează o atitudine anticlericală a intervențiilor creative din partea traducătoarei: un “Catholic gesture” (gest catolic) e definit ca doar un “gest cuprinzător”, “that Rosicrucian” (acei Rozacrușieni) devine “acei pioși”, iar termenul “simoniac” a fost omis, în general.

A doua traducere a ciclului *Oameni din Dublin* apare în anul 2012 la editura *Humanitas* în redacția lui Radu Paraschivescu, având o prefață cu titlul *Geografii și geometrii joycene* semnată de Dana Crăciun. Bineînțeles, această traducere nouă a ciclului *Oameni din Dublin* a utilizat volumul impresionant al exegezei joycene care a evoluat vertiginos din momentul apariției primei traduceri din 1966. Radu Paraschivescu încearcă să depășească momentele problematice prin evitarea unor parafrazări explicative, insistând asupra găsirii unor echivalente semantice cât mai apropiate de textul original. Cele mai multe dintre notele de subsol din traducerea Fridei Papadache sunt acum încorporate în text, modificând considerabil unele pasaje. În *Surorile*, abrevierea din anunțul decesului preotului R. I. P. (“rest in peace”) este omisă și înlocuită cu tradiționalul românesc *Odihnească-se în pace*, fără a recurge la clarificări suplimentare. Au fost păstrate și titlurile povestirilor, dar unele titluri au fost readuse la varianta minimalistă a lui Joyce. De exemplu, “The Boarding House”, tradus “Pensiunea de familie” de F. Papadache, apare simplificat de R.

Paraschivescu – “Pensiunea”; “A Little Cloud” din “O mică înnorare” la F. Papadache devine “Un norișor” la R. Paraschivescu etc. Probabil cel mai nereușit titlu tradus în ambele versiuni este “Clay” (lut), care în versiunea lui R. Paraschivescu, tradus “Pământ”, nu a păstrat aluzia la versetul biblic din “Geneză”, spre deosebire de varianta “Țărână”, propusă de F. Papadache. Un caz aparte este menționat și în prefață despre traducerea titlului “The Dead”, ce poate însemna și “mortul”, și “morții” care, cu o mică referință la numele personajelor Michael și Gabriel, ne reamintește despre cei doi arhangheli printre care “*sălășluiesc numeroasele legiuni ale morților*” (*Oameni din Doblin* (2012) 240), precum și faptul că, în engleză titlul *The Dead* are o ambiguitate care servește perfect scopurilor deconstructiviste ale lui Joyce. Din păcate, această imprecizie numerică nu poate fi păstrată în limba română (*Ibid.* 17).

Povestirea *Grația divină* păstrează repetiția obsesivă a verbului “said”, fiind tradus prin “spuse” sau “a zis” în contrast cu prima traducere a ciclului. Unele aspecte ale traducerii din versiunea Fridei Papadache, menționate mai sus, au fost procesate mai exact: “cream crackers” din “pesmeți” devin “*biscuiți cu cremă*” (*Ibid.* 29), “empty fireplace” din “soba fără foc” devine “*căminul gol*” (*Ibid.*), “currant buns” din “cornuri mari cu stafide” devin “*chifle mari cu coacăză*” (*Ibid.* 37), “a ballad about the troubles in our native land” din “o baladă despre vitejiile țării noastre” devine “baladă despre necazurile din țara noastră de baștină” (*Ibid.* 45). Totuși, unele soluții de traducere sunt preluate de la F. Papadache cu un ton mai puțin anticlerical: un “Catholic gesture” (gest catolic) din “gest cuprinzător” rămâne “*gest larg*” (*Ibid.* 92), “that Rosicrucian” din “acei pioși” este mai exact tradus prin “rozicrucianul acesta mic” (*Ibid.* 92).

Reiterând conceptul lui Reizov putem concluda că vor apărea și alte traduceri ale narațiunilor lui James Joyce, prin care traducătorii vor experimenta la nivelul traducerii, cum și autorii moderniști au avut curajul să o facă la nivelul textului literar, descoperind o logicalitate și un potențial imens al resurselor expresive al unei literatură transpuse într-o altă limbă.

Bibliografie

- Cornea, Paul, *Introducere în teoria lecturii*, Iași, Polirom, 1998.
Marino, Adrian, *Introducere în critica literară*, Craiova, Aius, 2007.
Pageaux, Daniel-Henri, *Literatura generală și comparată*, trad. Lidia Bodea, București, Polirom, 2000.

Pavlicenco, Sergiu, *Tentația Spaniei. Valori hispanice în spațiul cultural românesc*, Chișinău, Știința, 1999.

Selejan, Ana, *Literatura în totalitarism. 1949-1951*, vol.I (Întemeietori și capodopere), ediția a II-a adăugită, București, Cartea Românească, 2007.

Реизов, Борис, *История и теория литературы*, Ленинград, Наука.

Texte de referință

Joyce, James, *Oameni din Dublin*, trad. Frida, Papadache, București, Editura RAO, 1995.

Joyce, James, *Oameni din Dublin*, trad. Radu Paraschivescu, București, Humanitas Fiction, 2012.

Joyce, James, *Oameni din Dublin* (fragmente), in: *Secolul XX*, №2, 1965, p. 18-77.

Joyce, James, *Ulise*, trad. Mircea Ivănescu, București, Univers, 1996.